

Miranda Levanat-Peričić
Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru
mlevanat@unizd.hr

POSTJUGOSLAVENSKA KNJIŽEVNOST I NJEZIN PLURAL – IZMEĐU PRIVIDA REVOLUCIJE I STRAHA OD RESTAURACIJE

Sažetak: Sintagma *postjugoslavenska književnost* u ovom se radu analizira u relaciji s pluralnim oblikom *postjugoslavenske književnosti* na koji se nadovezuje i preskriptivistička praksa koja singular kao jezičnu pogrešku lektorira u plural. Da bismo odgovorili na pitanje jesu li ovi pojmovi doista zamjenjivi, u ovom radu najprije će se propitati povijest odnosa singulara i plurala *jugoslavenska(ske) književnost(i)* s obzirom na polemike koje je ta opreka proizvela u razdoblju SFRJ. Počevši od 60-ih godina mogla su se izdvojiti dva temeljna pristupa tom pitanju: 1. integralistički/sinkretički (u kojemu su se skrivali ponekad kulturno hegemonijski, a ponekad i utopijsko idealistički ideologemi) i 2. pluralistički/partikularistički (motiviran uglavnom otporom prema prvom te ili zaštitom ili promoviranjem određenih nacionalnih interesa). S obzirom da jedinstvena povijest jugoslavenske književnosti, usprkos nastojanja, nikada nije napisana izuzev kao sinteza nacionalnih književnosti, ni postjugoslavenska književnost ne može biti rezultat njezina kontinuiteta. Stoga zaključku o postjugoslavenskoj književnosti kao jednoj od postjugoslavenskih književnosti koja ne nastaje u organicističkoj koncepciji „rađanja“ iz jugoslavenske, nego svoj početak duguje kraju, prethodi izlaganje nekoliko aktualnih teorijskih pristupa u kojima se najoštrije razlike uspostavljaju na relaciji između pojmova „transnacionalnog“ (manjinskog, decentraliziranog) i „nadsnacionalnog“ (sinkretičkog, hegemonijskog).

Ključne riječi: ideja jugoslavenstva, (post)jugoslavenska književnost, komparativna jugoslavistika, nadsnacionalno, transnacionalno

1. Uvod: ideja jugoslavenstva, književnost i nacija

Nakon privida revolucije¹ u novom računanju vremena koje počinje raspadom SFRJ 1991. godine, sintagma *postjugoslavenska književnost* pojavljuje se kao sablast koja lebdi

¹ Utvaranje revolucionarnog raskida s prošlošću i stvaranje „mita o posvemašnjem rezu“ u funkciji politike kulturnog pamćenja Svjetlan Lacko Vidulić pripisuje dvama dominantnim diskurzivnim obrascima:

nađ pozitivističkom pretpostavkom o organskom jedinstvu nacionalne kulture „rodene“ u nultoj godini iz raspada višenacionalne zajednice. Problematična dvosmislenost prefiksa „post“ koji, pored toga što znači prekid s prošlim, u ovom slučaju upućuje i na kontinuitet zajedničke, nadnacionalne kulture i nakon raspada njezina državnog okvira, proizvodi u dominantnim diskursima nacionalne filologije barem dvije afektivne reakcije. Prvo, tu je stalni strah od restauracije „predrevolucionarnog“, „pred-postjugoslavenskog“ stanja do kojeg će doći infiltracijom nacionalno neobilježenih koncepata u nacionalnu povijest književnosti. Drugo, tu je i strah da bi uvođenje koncepta *postjugoslavenska književnost* značilo priznanje da je postojala *jugoslavenska književnost*, a ne samo *jugoslavenske književnosti*. Stoga bi odgovor na pitanje je li moguć kontinuitet jugoslavenske književnosti nakon raspada političke zajednice najprije trebalo potražiti u razlozima neuspješnih pokušaja pisanja njezine povijesti, a tek nakon toga propitati može li se povijesti postjugoslavenske književnosti pristupiti polazeći od nekog jugoslavenskog književnopovijesnog kontinuiteta.

S druge strane, uzmemo li u obzir činjenicu da je sintagma *postjugoslavenska književnost* potvrđena u nizu znanstvenih studija i zbornika nastalih u proteklom desetljeću², ova rasprava može se činiti pomalo anakronom, pa i suvišnom. Motivacija za pisanje ovog rada u metodološkom se smislu također može smatrati problematičnom s obzirom da poticaj nalazi u lektorskim i kolegijalnim sugestijama „ispravljanja“ sintagme u singularu sintagmom u pluralu. Teško je zamisliti da bi znanstveno istraživanje potaknuto polemikom s preskriptivističkom praksom moglo voditi nekom produktivnom cilju. Budući da sam ipak uvjeren kako u ovom slučaju nije riječ o benignom detektiranju jezične pogreške koju je moguće ispraviti, nego o tabuiziranju nepoznanice koju bi trebalo rasvijetliti, imala sam potrebu odgovoriti na pitanje jesu li plural i singular međusobno zamjenjivi ili je ipak riječ o zasebnim konceptima, ali također i na pitanje odnosa postjugoslavenskog singulara prema jugoslavenskom.

S obzirom na dugovječnu isprepletenost kulturnih politika i književnih historiografija, pitanju (dis)kontinuiteta postjugoslavenske književnosti potrebno je pristupiti najprije iz perspektive opreke *jugoslavenska/jugoslavenske književnost/i*. Pokušaje pisanja povijesti jedinstvene jugoslavenske književnosti otpočetak su pratila preklapanja znanstvenog, kulturnog i političkog polja, a do 60-ih godina prošloga stoljeća oblikovala su se dva temeljna pristupa tom pitanju: 1. integralistički/sinkretički (u kojima su se skrivali ponekad kulturno hegemonijski, a ponekad i utopijsko idealistički ideologemi) i 2. plura-

katastrofičnom „jugonostalgijom“ i trijumfalističko-državotvornom „jugoalergijom“. Premda su na izgled suprotstavljeni, zajednička im je selektivnost u pristupu povijesnim konstelacijama i previđanje kontinuiteta (usp. Lacko Vidulić 2017: 29).

² Usp. Rakočević 2011, Crnković 2012, Postnikov 2012, Matijević 2014. i 2020, Beronja i Vervaeet 2016, Duda 2017, Lukić 2017, Mijatović 2020. Uvođenje pojma pripisuje se Dubravki Ugrešić, koja je ovu sintagmu upotrijebila prvi put u jednom eseju iz zbirke *Kultura laži* (1998).

listički (motiviran uglavnom otporom prema prvom te ili zaštitom ili promoviranjem partikularnih nacionalnih pripovijesti).

Međutim, sama činjenica da se vizija Jugoslavije kao teritorija zajedničke kulture na kojemu se može „zamisliti“ i jedinstvena nacija vrlo rano počinje izražavati dvama različitim jezičnim oblicima – *jugoslavenstvo* (u tekstovima hrvatskih autora) i *jugoslovenstvo* (u tekstovima srpskih autora) ukazuje na prirodu rascjepa³. Proces zamišljanja jedinstvene nacije Južnih Slavena najčešće polazi od hipoteze jezičnog zajedništva, ali idejna se projekcija potom jezično raslojava⁴. Štoviše, ta raskoljena ideja puca upravo na temeljnom šavu zamišljene sinteze, na srpsko-hrvatskoj identitetskoj spojnici, tako da se i pogled na zajedništvo onih koji zagovaraju integralno *jugoslavenstvo/jugoslovenstvo* razvija u perspektivama razdvojenim narcizmom malih razlika. S druge strane, još od Vatroslava Jagića, kao prvog (utjecajnog) postilirskog intelektualca koji promiče ideju jedinstvene jugoslavenske književnosti, temelj je sinteze pretpostavka zajedništva „književnosti Hrvato-Srba“ kao *jugoslavenske književnosti u užem smislu*. Zagovarajući ideju o zajedničkom jeziku kao jedinstvenoj osnovi hrvatsko-srpske književnosti, Jagić se ipak žali na „stanje uma“ koje ne udovoljava kriterijima jedinstvene kulture, odnosno na odsutnost „jedinstva misli“⁵.

Jagićevo „zamišljanje“ jugoslavenske zajednice uklapa se u raspravu Benedicta Andersona na kojega se poziva i Andrew Wachtel prateći genezu ideje jedinstvene jugoslavenske nacije (2001: 12). Nacije su za Andersona imaginarne zajednice, proizvodi kulture, najčešće utemeljeni na viziji koju elita posreduje mitskim pripovijestima i izmišljenim tradicijama da bi homogenizirala izabranu populaciju. Upravo to radi i Jagić kada, žaleći se zbog nepostojanja „jedinstva misli“ između srpske i hrvatske književnosti, ipak ističe da one dijele zajednički jezik i zajedničku tradiciju, pozivajući se i na dubrovačku književnost 15. i 16. stoljeća za koju drži da je „jednako tako hrvatska kao i srpska“ (cit. prema Brešić 1991: 198).

Vizija utemeljena na mitu o dubrovačkoj književnosti kao prapočelu (nad)nacionalne kulture i povijesnoj legitimaciji njezine vrijednosti, javlja se dakle vrlo rano, gotovo

³ Polazeći od teorijskih refleksija Svetozara Petrovića, u svojoj raspravi o *jugoslavenskoj/jugoslovenskoj* književnosti Predrag Brebanović podsjetio je na Miroslava Krležu koji se u „Govoru na drugoj sjednici plenuma Centralne redakcije *Enciklopedije Jugoslavije* 14. VI 1952“ založio za odbacivanje pridjeva „jugoslovenski“ jer je jedino „jugoslavenski“ izveden iz imena Jugoslavija (Brebanović 2017: 58). No zanimljivo je da se povijest ovog pojma ipak nastavila razvijati na dva kolosijeka, smjerom hrvatsko-srpskih (ne samo jezičnih) podjela.

⁴ Predrag Matvejević u predgovoru svoje knjige *Jugoslavenstvo danas* ukazuje upravo na ovu nacionalnu raslojenost ideje jugoslavenstva i postavlja pitanje je li uopće moguće govoriti o nekoj jedinstvenoj ideji, izvan slovensko-srpsko-hrvatskih odnosa čiji je utjecaj bio „najodlučniji (i najpogubniji) u historiji Južnih Slavena i Jugoslavije“ (2003: 14).

⁵ „Hrvatsko-srpska književnost nenosi samo dvoje ime, već je sve do sada žalibog u istinu dvoja: nerazdvajaju nas samo dvojaka slova, nego što je puno važnije, dvojake ideje. Ako i jest jedan glavni uvjet izpunjen, jedinstvo jezika, ali gdje nam je jedinstvo misli?“ (Jagić 1866: 553, cit. prema Brešić 1991: 199).

istodobno s pojavom jugoslavenske ideje, ali pritom odmah izaziva i podijeljene stavove⁶. U skladu s tim, korpus dubrovačke (i *dalmatinske*)⁷ književnosti na vrlo različit način uklapa se u ideju jedinstvene književnosti u dvama priručnicima iz povijesti književnosti, Popovićevoj *jugoslovenskoj* i Barčevoj *jugoslavenskoj*.

Svoju prvu verziju *jugoslovenske književnosti*⁸ napisao je Pavle Popović tridesetak godina nakon Jagićeva žaljenja zbog nepostojanja „jedinstvene misli“, pozivajući se u njoj upravo na suprotnu tezu – na jedinstveno jugoslavensko stanje uma, odnosno, zajednički južnoslavenski *Volksgeist* ili *jugoslovensku misao*, koja je najviše doprinijela stvaranju jedinstvene *jugoslovenske književnosti*. Premda se temom *jugoslovenske misli* kao „tvorevinom novog doba“ bavi tek u drugom dijelu knjige u poglavlju o 18. stoljeću, on ipak njene začetke vidi u dubrovačkoj i dalmatinskoj književnosti 16. i 17. stoljeća. Izdvaja cijeli niz dubrovačkih (i dalmatinskih) autora koji su u svojim djelima⁹ razvijali „osjećaj narodnog jedinstva“, a glavni argument za uvrštavanje u taj korpus tekstova jest posvećenost temama iz hrvatske, bosanske i srpske povijesti. Nedvojbeno je da Popović prati prožimanje „srpskih“, „hrvatskih“ i „dalmatinskih“ kulturnih slojeva odvajajući pritom u povijesnom, geografskom i kulturološkom smislu Dalmaciju i od Hrvatske i od Srbije. Štoviše, on Hrvatsku vidi izvan Dalmacije i Istre, a spominje ih kao tri (razdvojena) teritorija „zapadnih jugoslovenskih strana“ (1931: 3). Za razliku od Popovića, Antun Barac o dubrovačkoj književnosti piše u poglavlju posvećenom počecima hrvatske književnosti, a u uvodnom povijesnom pregledu ističe da se hrvatska država, „sa središtem u Dalmaciji, u 10. vijeku razvila od kneževine u kraljevinu“ (1954: 5–6).

Očigledno je da političkom kontekstu *jugoslovenske/jugoslavenske* književnosti Popović i Barac pristupaju s bitno drukčijih pozicija. Dok se oba navedena pokušaja definicije jedinstvene književnosti temelje na viziji starije književnosti kao zajedničke baštine, u političkom shvaćanju Popovićeve *jugoslovenske* književnosti dalmatinska i dubrovačka književnost mogu se promatrati kroz jednaku bliskost, ali i s podjednake udaljenosti od hrvatske i srpske književnosti, dok je u okviru Barčeve *jugoslavenske* povijesti, taj stariji književni korpus iz 16. i 17. stoljeća najprije dijelom hrvatske, pa tek onda jugoslavenske književne cjeline.

⁶ U tom se smislu kroz sukobljena mišljenja Vraza i Demetra već u ilirskom pokretu razvija rasprava o ulozi koju bi dubrovačka književnost trebala imati u potvrdi starosti ilirske kulture i/ili razvoju pjesničkog jezika (usp. Barac 1941: 5–25).

⁷ Sintagma *dalmatinska književnost* javlja se samo u Pavla Popovića. Antun Barac je ne upotrebljava.

⁸ Popović je tu knjigu napisao boraveći ratnih godina u Londonu, a objavljena je na srpskom jeziku 1918. u izdanju Cambridge University Pressa.

⁹ U taj popis uvrstio je Lucićevu *Robinju*, Hektovićevo *Ribanje*, Zlatarićevu *Elektru*, Sasinove *Razboje od Turaka*, Menčetićevo *Trublju slovinsku* i Palmotićeve drame, Gundulićeva *Osmana* i Barakovićevu *Vilu* (1931: 51–52). Zanimljivo je da pritom navodi pogrešan naslov Menčetićeva djela – „Trublja slovanska“. Općenito, on pridjev koji se u starijih pisaca javlja u obliku *slovinski* (najčešće u značenju „sveslavenski“) prevodi tj. tumači u njemu suvremenom značenju *slovenski*.

Duhovi dubrovačke književnosti probudili su se ponovo u raspravi koja se razvila između Svetozara Petrovića i Miroslava Pantića na simpoziju održanom u Sarajevu 1964., a čiji je transkript zajedno s referatima objavljen u časopisu *Putevi*¹⁰. Na simpoziju je otvorena tema pisanja zajedničke povijesti književnosti u tadašnjoj FNRJ, a referat koji je tada izložio Svetozar Petrović razlikovao se od ostalih izlaganja prije svega tonom provokativnog hiperboličnog pesimizma. U devet teza svog referata Petrović je uzastopce ponavljao dijagnozu patološkog stanja jedne „male, nerazvijene višenacionalne književnosti“ koja se razvijala u „anormalnoj“ i „atipičnoj“ situaciji, u „zamršenoj prošlosti“, u kojoj je razvoj modernih nacija bio „višestruko poremećen“ itd. Dakle, o književnosti koja je u cjelini određena tročlanom strukturom: *mala, nerazvijena višenacionalna književnost malog a nedržavnog naroda* koji je kao cjelina ekonomski i društveno stalno zaostajao u odnosu prema civilizaciji kojoj je težio i gravitirao (1965: 221–224). Osim toga, iznio je mišljenje da je projekt pisanja kolektivne povijesti jugoslavenskih književnosti „preurajena“ zamisao, a s obzirom na to da je sigurno bio upoznat s činjenicom da je do tada objavljeno nekoliko povijesti pod tim naslovom (Popović 1918, Savković 1938, Barac 1954, Stefanović i Stanisavljević 1959), očito je da ih Petrović ne smatra relevantnima.

Njegov je sarajevski referat izazvao kritičke reakcije Miroslava Pantića koji je u diskusiji nakon izlaganja otvoreno prozvao ovaj stav „druga Petrovića“, tražeći najprije razjašnjenje pojmova „nedržavni narodi“, „porobljeni narodi“ itd. Postavlja pitanje na koji se narod misli s obzirom da smatra kako smo „mi“, u „našoj“ zajednici imali nekoliko svijetlih primjera neporobljenih naroda i neporobljene književnosti te ističe primjere dubrovačke književnosti i srpske književnosti koje su se, drži Pantić, razvijale „organski“ i „u punom koraku sa evropskom literaturom“ (1965: 272).

Nadahnuće Dubrovnikom ne prestaje, od iliraca do suvremenosti, a kao predmet žudene identifikacije zasigurno nadilazi filološke interese. Odgovor Svetozara Petrovića na pitanje „što znači nedržavni i porobljeni narod“ također izlazi iz okvira filologije, prelazeći s povijesti književnosti na interpretaciju političke povijesti. On zahvaljuje „drugu Pantiću“ što ga je upozorio na „neke od najsvjetlijih tačaka naše historije“, ali napominje da i tu stvari stoje nešto drugačije – „Srbija je, na primjer, u 19. vijeku postala ustankom na neki način nezavisna država, ali je još dugo u tom vijeku sjedio u Beogradu turski paša, i još je velik dio srpskog naroda ostao izvan granica slobodne srpske države“ (*ibid.*: 277).

¹⁰ Simpozij je bio posvećen problemima rada na povijesti jugoslavenskih književnosti, a organizirao ga je Savez slavističkih društava Jugoslavije u suradnji s Katedrom za istoriju jugoslavenskih književnosti Filozofskog fakulteta u Sarajevu. U raspravu su bili uključeni i Maja Boršnik, Mithad Begić, Vice Zaninović, Salko Nazečić, Branko Milanović, Dragiša Živković, Marin Franičević, Radoslav Josimović, Slavko Leovac, Milan Đurčinov, Fran Petre, Boško Novaković, Miroslav Pantić, Sveto Petrović, Nikola Ivanišin.

2. Jugoslavenska književnost ili književnosti jugoslavenskih naroda?

Temi koju je otvorio u svom sarajevskom referatu Petrović se ponovno vraća 1969. godine raspravom u kojoj pokušava detektirati probleme odnosa između nacionalne i nadnacionalne povijesti književnosti, a kojoj je cilj utvrditi (čak i podnaslovom članka) granice između filologije i politike. Spominje pritom sporenja koja su tek prividno književnopovijesna, a zapravo im je sadržaj politički: „Kao što je poznato, ni jedna književnohistorijska tema nije posljednjih godina u ovoj zemlji privukla ni približno toliku pažnju šire javnosti kao tema vrste ‘jugoslavenska književnost ili jugoslavenske književnosti’, ‘stara dubrovačka književnost, njezina pripadnost i posezanje za njom’, ‘crnogorska književnost prema srpskoj’, ‘čiji je Njegoš i t. sl.’“ (2009: 162). Ni za jedno od postavljenih pitanja Petrović ne nudi odgovor jer, kako i sam ističe, to nije posao filologa, a ova su pitanja tek „metaforička transpozicija drugih političkih sporova“. Jedino pitanje na koje donekle pokušava odgovoriti jest pitanje odnosa singulara i plurala jugoslavenske i jugoslavenskih književnosti, no tvrdnjom „da se može govoriti ispravno i o književnostima jugoslavenskim i o književnosti jugoslavenskoj“ (2009: 168). Prvom se, nastavlja Svetozar Petrović, moglo prigovoriti da nasilno spaja, a drugom da nasilno razdvaja, ali jasno je da on ne vidi u ovim perspektivama nepomirljive stavove¹¹. Štoviše, pojmovi „jugoslavenska književnost“ i „nacionalna književnost“ nisu po njemu suprotstavljene; riječ je samo o različitim perspektivama gledanja na književno djelo (*ibid.*: 169). Za Petrovića ipak „jugoslavenska književnost“ ne postoji kao nacionalna književnost. U pitanju su posve različite perspektive.

Bez obzira na to, on ipak izražava stav da se povijest nacionalne književnosti može pisati i „sa stanovišta sadašnjosti“ i da se naziv i pojam „jugoslavenska književnost“ može projicirati i na ona razdoblja u prošlosti u kojima Jugoslavija nije postojala (usp. 2009: 168–169). Protiv takvog stava¹² u drugoj polovici 60-ih istupa Vlatko Pavletić, a njegovi javni istupi bit će i povodom polemike sa Svetom Lukićem. Tom se prigodom u raspravu uključuje i novi termin, ali u istom konfliktu – Lukićeva *jugoslavenska* književnost zastupa integralističku, a Pavletićeve *književnosti naroda (i narodnosti) Jugoslavije* pluralističku viziju zajedništva.

¹¹ Petrovićev model povijesti jugoslavenske književnosti (odnosno jugoslavenskih književnosti) Adrijana Marčetić naziva *filološkim* modelom, nasuprot *unitarističkom* i *pluralističkom* shvaćanju koje on odbacuje. Njegov filološki model smatra metodološki bliskim Curtiusovoj i Auerbachovoj komparativnoj filologiji zapadnoeuropskih književnosti s obzirom da su oni europskoj književnosti pristupali istodobno i kao skupu zasebnih nacionalnih književnosti i kao jednoj „nadanacionalnoj superstrukturi“ utemeljenoj na zajedničkoj tradiciji (Marčetić 2019: 46).

¹² Valja ipak napomenuti da Vlatko Pavletić ne spominje Svetozara Petrovića niti eksplicitno polemizira s njim. Povod za izjašnjenje o pitanju *jugoslavenske* književnosti Pavletiću su isključivo stavovi srpskih povjesničara i kritičara (uz Svetu Lukića, spominje i Zorana Mišića i Zorana Gluščevića). Pavletić tako tvrdi da Lukić samo tvrdoglavo ponavlja „ono isto što neki njegovi uporni, i još ciničniji, istomišljenici čine već godinama, podrazumijevajući pod ‘jugoslavenskom književnošću’ uglavnom niz djela srpskih pisaca, i to samo onih koje znaju i cijene, pribrajući im prigodice poneko ime iz drugih republika koje dođe nekako kao privagnuta pokrajinska kost uz jedno integralno meso“ (Pavletić 1970: 73).

No, prije svega, Pavletić se protivi projiciranju „jugoslavenskog“ u ona razdoblja „književnosti naroda koji danas žive u zajedničkoj federativnoj državi Jugoslaviji, kada jugoslovenstvo nije postojalo ni kao termin, a kamoli kao razvijena političko-kulturna koncepcija“ (1970: 55). Umjesto „jugoslavenske književnosti“ predlaže termin „književnost jugoslavenskih naroda“ ukoliko je riječ o pokušaju da se obuhvate i povijesna razdoblja prije zajedničke države, a ukoliko je riječ o suvremenoj književnosti koja nastaje u SFRJ, on predlaže pojam „književnost naroda i narodnosti Jugoslavije“ (*ibid.*: 59). Drži da u Jugoslaviji ne postoji ekspert koji bi jednako suvereno mogao govoriti o hrvatskoj i makedonskoj književnosti, ili o književnosti Albanaca i Mađara, tj. svih „naroda i narodnosti“ koji žive u Jugoslaviji. Budući da je Sveta Lukić odgovorio na Pavletićevo prozivanje nazivajući njegove stavove separatističkim, rasprava se nastavila uz Pavletićevo prizivanje socijalističkih vrijednosti u okviru kojih se svakoj „samoupravljajućoj jedinici“ omogućuje „slobodno nacionalno i konfesionalno opredjeljenje“, a optužbe za „nacionalnu uskogrudnost“ odbacivao je aktualnom političkom retorikom, odnosno tvrdnjom da je nametanje „supernacionalističkog mita“ protivno vrijednostima „socijalističke demokracije i slobode samoupravljača“ (Pavletić 1970: 63–65). Lebdeći između ironije i retoričke manipulacije sročene u duhu socijalističkih pamfleta, Pavletićeva kritička strategija osobito se zaoštava u trećem tekstu polemičkog niza u kojemu oštro napada Lukićevu knjigu, optužujući autora za „militantni integralizam“ (*ibid.*: 77). No Pavletićev istup nije usmjeren samo na jednu knjigu i jednog autora nego i na cijeli koncept jugoslavenske književnosti koju smatra „etatističkom kategorijom“. Ne samo da jugoslavenska književnost kao jedinstveni književni fenomen za Pavletića ne postoji nego ne postoji ni povjesničar književnosti koji bi mogao napisati povijest „književnosti naroda i narodnosti Jugoslavije“. Premda sâm zagovara taj koncept, jasno je da ga Pavletić uvodi u raspravu samo kao protutežu singularu i samo zbog toga da bi pluralom ukazao na nemogućnost uspostavljanja bilo kakve sinteze, čak i u ovako labavo zamišljenom okviru.

Zaoštavanje političke retorike u razmjeni mišljenja na relaciji Pavletić – Lukić otvara pitanje aktualne kulturno-političke pozadine koja je mogla potaknuti (pa donekle i osigurati) takvu artikulaciju stavova. Zanimljivu elaboraciju o političkoj klimi tog vremena donosi Andrew Wachtel koji već šezdesetih godina uočava „separatističke trendove“ koji će dovesti do raspada političke ideje o centraliziranoj Jugoslaviji. Prijelomni trenutak zaokreta integralizma prema politici „istinskog federalizma“ potaknut je novim Ustavom iz 1963. godine kojim je regulirano i pravo naroda na odcjepljenje (2001: 216). Wachtel misli da upravo tada počinje i uspon „kulturnog partikularizma“ koji će pripremiti teren za konačni raspad Jugoslavije. No proces preusmjeravanja politike prema decentraliziranoj viziji Jugoslavije nije značio samo kraj pokušaja da se stvori neki oblik jedinstvene kulture nego i početak razvoja multikulturalnog modela države koji je utemeljen na „nacionalno orijentiranim kulturnim blokovima“ (*ibid.*: 217). Sagledana u svjetlu navedenih promjena, ideološka hibridnost Pavletićeve retorike koja nacionalističke stavove zagrcje vrijednostima samoupravnog socijalizma, koliko god djelovala

provokativno ili iz perspektive suvremenog čitanja ironijski odmaknuto, zapravo se lakše uklapa u dominantni politički diskurs povijesnog trenutka od Lukićeva integralističkog pokušaja koji već 1968. zalazi u sferu kulturno-političkog anakronizma.

3. Komparativna jugoslavistika, regionalna komparatistika i komparativna povijest južnoslavenskih književnosti

U raspravama kasnih 80-ih ponovno se otvara pitanje singulara i to u kontekstu odnosa srpske i hrvatske književnosti na skupu *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti* koje organizira Franjo Grčević u Zagrebu. Potaknuta referatom Zorana Kravara tada se, na drugom od četiri organizirana skupa koji je održan 1985. godine¹³ razvila rasprava u kojoj su, uz Kravara, sudjelovali Franjo Grčević, Ivan Slamnig, Viktor Žmegač, Zvonko Kovač, Ina Gjurgjan i drugi.

Zaključak Kravarova referata potaknuo je raspravu aktualizacijom komparativnog pristupa kroz dijagnozu kraja (zajedničke) povijesti – „Književnopovijesni pregledi same srpske i same hrvatske književnosti danas [su] posve istisnuli pokušaje da se razvoj književnosti dvaju naroda prikaže kao jedinstven proces“ te je stoga „prirodno što problematika hrvatsko-srpskih književnih odnosa prelazi u kompetenciju komparatistike“ (Kravar 1987: 14). Možda i važnija od samog zaključka Kravarova je teza o promjenjivoj dijakroniji hrvatsko-srpskih književnih odnosa u kojoj se mijenjao omjer sličnosti i razlika. Dok su generičke veze u 19. stoljeću toliko snažne da bi mogle biti temeljem nekog književnog zajedništva, u razdoblju od konca 15. do konca 18. stoljeća Kravar detektira „minimalizaciju srodnosti“ između dviju književnosti. Kasnije će u raspravi još jednom podcrtati kako je riječ o dvama tipovima književnosti, s time da se na istoku, „u pravoslavnih naroda“ u 15., 16. i 17. stoljeću razvija posve drukčiji književni sistem, s drugim repertoarom književnih vrsta i drukčijom hijerarhijom stilova (Grčević i Fišer 1987: 172).

Na Kravarov referat prvi se kritički osvrnuo Franjo Grčević. Njegovo je mišljenje da se hrvatsko-srpske književne odnose ne može promatrati kroz opreku jedinstvene, iste književnosti naspram odvojenih, posebnih jer izvan tog fokusa ostaje „značajan nezaposjednut prostor, svojevrsna, tako reći ‘ničija zemlja’“ te postavlja pitanje – „Nije li ova nametljiva aktualizacija nacionaliteta i nacionalitetom iz točke gledanja suvremenosti stanovito nasilje nad povijesnim činjenicama?“ (*ibid.*: 163).

Još je radikalniji bio Ivan Slamnig, koji je pri kraju rasprave zaključio kako „izraz ‘komparatistički’ ne bismo smjeli primjenjivati na odnose hrvatsko-srpske“ (*ibid.*: 169). Slamnigov je glavni argument uzajamna razumljivost tekstova kojima nije potreban prijevod pa stoga, za razliku od slovenskih ili makedonskih tekstova u odnosu prema hrvatskim ili srpskim, ne mogu biti predmetom komparativnog proučavanja. Za razliku

¹³ Zbornik je s prilogom cijele diskusije (s autoriziranim tekstovima i neautoriziranim koje je redigirao Franjo Grčević) objavljen 1987. godine.

od Slamniga, Ljiljana Gjurgjan podržala je Kravarov stav uvodeći u raspravu tezu o različitim „jezičnim modelima“ i „diskurzivnim praksama“ za koje nije bitna međusobna (ne)razumljivost (*ibid.*: 184). No Slamnig se komparatističkom pristupu usprotivio i zato jer briše sve što nije „čisto“, negira postojanje „međupodručja“ i činjenicu da u jugoslavenskoj situaciji uvijek „ima pasa koji mijauču“ (*ibid.*) te se tom neobičnom slikom nadozvezuje na prethodno istaknutu Grčeviću metaforu o piscima na „ničijoj zemlji“.

Kao rezultat inzistiranja na komparatističkom pristupu jugoslavistici (i regionalnoj komparatistici kao novoj slavističkoj disciplini) razvio se nešto kasnije tzv. *interkulturalni/interkulturni* pristup koji je s jedne strane učvršćivao granice među odvojenim nacionalnim književnostima, odnosno književnostima na različitim jezicima, ali s druge strane omogućio kontinuitet komparativnim pristupima književnostima na jugoslaven-skom prostoru nakon raspada države i prekida političkih veza. U tom smislu, Zvonko Kovač nastavit će razvijati koncepciju *komparatistike tekstova uskosrodnih jezika* (Kovač 2001: 139). No, naknadno će, sve intenzivnije nakon raspada Jugoslavije, Đurišinovu tezu o *međuknjiževnim (interliterarnim) zajednicama* Kovač primijeniti na (pre)usmjeravanje komparativne jugoslavistike prema šire shvaćenoj komparativnoj povijesti južnoslaven-skih književnosti.

Nakon što raspad Jugoslavije postaje tema međunarodnih akademskih rasprava, obnavlja se interes za povijest ideje „jugoslavenske nacije“. U tom kontekstu nastaje i studija Andrewa Wachtela (1998) koja razvija tezu da je raspadu političke ideje prethodilo rastakanje u kulturi, osobito u obrazovnim programima iz jezika i književnosti koji su gradili monolitne nacionalne mitove. U potrazi za argumentima Wachtel relevantno i sugestivno iščitava određeni broj književnih tekstova, ali pritom se ne osvrće ni na jednu spomenutu polemiku o jugoslavenskoj/skim književnosti/ma. Premda to ulazi u sferu njegova interesa, ne referira se ni na jednog teoretičara/povjesničara književnosti s eksjugoslavenskog područja¹⁴.

Međutim, za rekonstrukciju povijesti ideje jedinstvene književnosti i njezina polemičkog potencijala silno su važni transkripti rasprava na sarajevskom skupu 1964. i na zagrebačkim komparatističkim skupovima zaključno s 1989. godinom i zbornikom iz 1991. Usporedba sadržaja tih rasprava ne pokazuje razvoj ideje, čak ni u smjeru raspada jer on je tu otpočetak. Ta istodobno i raskoljena i raskolnička ideja prolazi kroz različite teorijske kostimografije, a pritom se ništa ne razrješava. Dojam „zastarjelosti“ rasprava iz 1964. tek je prividan. Istina je da se diskusija 1964. vodi pretežno o periodizaciji, dok se 1989. raspravlja o intertekstualnosti, da se u raspravi 1964. često spominje otpor Ždanovu

¹⁴ Štoviše, od regionalnih povjesničara u njegovoj knjizi nema nikoga izuzev Ive Banca, koji je, kako se čini, mnogim stranim slavistima, neupitan autoritet i često jedini referent. Uz njega Wachtel citira i neke druge strane slaviste kojima je Banac također posrednik, kao npr. studije Sabine P. Ramet koja je napisala opsežan korpus tekstova o povijesti raspada Jugoslavije. Wachtel učestalo citira dvije njezine knjige: *Nacionalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991* (1992) i *Balkan Babel: Politics, Culture and Religion in Yugoslavia* (1992). Na hrvatski jezik prevedeno je nekoliko njezinih knjiga, a za *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada* (2005) uvodnu riječ napisao je Ivo Banac.

i Timofejevu dok se sudionici rasprave međusobno nazivaju drugovima, a 1989. kolega ma, da se 1964. citira Van Tieghema, Wellecka i Warrena, Kaysera i Steigera, Lefebvrea i Marxa, a 1989. Eagletona, Jamesona, Derridaa, Todorova, Bahtina i Lyotarda. No u jezgri tih rasprava leže isti problemi, što možda najbolje ilustrira reakcija Gaje Peleša kada raspravljajući o odnosu intertekstualnosti i tekstualnosti zapravo govori o singularu i pluralu jednog spornog pojma, samo će on pluralističke i integralističke dileme pretočiti u odnos polifonijsko-monološki:

Naša geografsko-politička situacija, jednako kao i geografsko-kulturna, izrazito je intertekstualna: mi smo granično, ili ako hoćete, intertekstualno područje. Ne misliti iz tog graničnog, intertekstualnog područja na intertekstualan način, zapravo znači ulaziti u monolitne nacionalne mitove koji su [...] zatvoreni tekstovi, potpuno isključivi. To je apsolutno monolitna situacija. I mi zapravo jedan plodotvoran, granični intertekstualni prostor pretvaramo u tekstualni prostor ili niz tekstualiziranih zatvorenih prostora gdje smo onu ogromnu prednost koju, po mom sudu, imamo, a to je da smo graničari, izgubili. Neutrizirajući intertekstualni prostor, tekstualizirajući ga, mi zapravo uništavamo taj neprestani dijalog. (Peleš, u Grčević 1991: 377)

4. Jugoslavenstvo i postjugoslavenska književnost

Prateći suvremene rekonceptualizacije jugoslavenstva koje je u Hrvatskoj prošlo razvojni put od nacionalno integracijske ideje u 19. stoljeću preko privilegirane državne ideologije u obje Jugoslavije te konačno do sredstva „svjesne subverzije jednog ideološkog okvira opterećenog pitanjima nacije i države“ (2021: 75), Petr Stehlik pokušava odgovoriti na pitanje zašto je ideja jugoslavenstva opstala u Hrvatskoj i bez državnog okvira, i bez obzira na njezinu političku kompromitaciju 90-ih. Tekstovi hrvatskih intelektualaca koje analizira, fokusirajući se posebno na Viktora Ivančića, Dragana Markovinu i Vjekoslava Pericu, naglašavaju „emancipacijski potencijal ideje jugoslavenstva“, no isključivo u funkciji i sferi (kontra)kulture, a ne kao državotvorna ideja. Štoviše, ideju obnavljanja Jugoslavije prema Stehliku njeguju jedino „zagriženi nacionalisti“ kao opće mjesto svojih javnih istupa „kako bi sačuvali njima nezaobilaznu figuru zakletog neprijatelja“ (*ibid.*: 74).

Posve je drugo pitanje može li se kontinuitet ideje jugoslavenstva, posebno ako se shvati isključivo u ovom subverzivnom duhu kako je vidi Stehlik, povezati s konceptom *postjugoslavenske književnosti*. U tom smislu ne bih se složila s često citiranim stavom Andrewa Wachtela koji u članku o nasljeđu Danila Kiša tvrdi da pretpostavka postjugoslavenske književnosti potvrđuje postojanje jugoslavenske književnosti iz koje se ona razvila (Wachtel 2006: 135). Postjugoslavenska književnost ne nastaje iz jugoslavenske kao njezina „organska“ nasljednica, nego se razvija iz posebnog odnosa prema jugoslavenskoj prošlosti. Ta prošlost nije (samo) književna prošlost, a fenomen postjugoslavenske knji-

ževnosti opire se organicističkom poimanju književnosti i ne može biti potvrda postojanja jedne jedinstvene nadnacionalne književnosti.

Premda pisanje povijesti jugoslavenske književnosti nikada nije realizirano, povijest ideje zajedničke književnosti moguće je napisati prateći povijest jednog spornog pojma kroz povijest zblizavanja i distanciranja, sukoba, prisvajanja i dijeljenja. Iz te perspektive ne može se, međutim, sagledati sintagma *postjugoslavenska književnost*. Ona se sa singularom *jugoslavenska književnost* može povezati jedino ako se potonji shvati kao „pred-postjugoslavensko stanje“, a ne kao sinkretička ideja. Mišljenje da u konceptu postjugoslavenske književnosti, odnosno u njemu i kroz njega živi i oživljava sinkretičko shvaćanje književnosti i kulture iz razdoblja zajedničke države koja time zadržava kulturni kontinuitet nakon što se politička zajednica raspada, najčešći je razlog prijedora, ali i procesa identifikacije i distanciranja kroz koje taj koncept prolazi otkako se pojavio¹⁵. No ova sintagma ima posve drukčiju povijest, a ona ne polazi od pretpostavke zajedništva nego (u većini teorijskih koncepcija) posve suprotno – od onoga što je različito, izvanjsko, što ostaje kao višak, nesvodivi ostatak nakon dijeljenja, a svoj početak duguje upravo kraju.

Osim toga, ne postoji jedinstvena koncepcija postjugoslavenske književnosti, nego više njih tako da se oblik u singularu otvara prema pluralu i ima barem tri značenja: 1. književno stanje i/ili književno polje; 2. korpus tekstova vezanih uz tzv. *manjinski transnacionalizam* i 3. nadnacionalna klasifikacijska kategorija koja polazi od pretpostavke jezičnog jedinstva.

Postjugoslavensko književno polje Dean Duda definirao je kao skup raznovrsnih pozicija u kojemu se nalaze „pozicije koje prelaze granice, one koji ih učvršćuju i one kojima do njih uopće nije stalo, one koje su geografski globalno dislocirane na različite načine, a ipak prisutne, one kojima ne odgovara redukcija na nacionalno književno polje i koje s njim supostoje u kompleksnom nizu odnosa“ (Duda 2017: 50). Kada je u pitanju korpus tekstova, Duda se poziva na egzilantsko-nomadsku književnu matricu, a na tom tragu razvija se i razmišljanje Jasmine Lukić koja korpusu tekstova postjugoslavenskih autorica (poput Judite Šalgo, Daše Drndić, Ildiko Lovaš, Dubravke Ugrešić i dr.) pristupa posredstvom koncepta „manjinskog transnacionalizma“ koji su iskoristile Shu-mei Shih i Françoise Lionnett za opis specifičnih književnih oblika koji se razvijaju u interakciji između manjinskih i regionalnih književnosti, a izvan nacionalnih kategorija. Za razliku od studija globalizacije koji zadržavaju binarnu logiku, transnacionalni studiji fokusiraju

¹⁵ Ovaj dvosmjerni proces „identifikacije“ i „distanciranja“ Robert Rakočević objašnjava na primjeru popisa stanovništva iz 1971. kada su se stanovnici SFRJ mogli deklarirati kao „Jugosloveni“, ali pod navodnim znakovima kako bi se naglasila razlika između državljanstva (bez navodnika) i etničke pripadnosti (s navodnicima) – „U slučaju jugoslovenskog identiteta, upotreba navodnika može značiti i priznavanje ‘nacionalnog’ identiteta i upućivanje na njegove granice. Biti Jugosloven čini se manje obvezujućim nego biti Srbin ili Hrvat. Na sličan način, možemo odlučiti da stavimo navodnike oko reči ‘post-jugoslavenski’, jer to znači identifikovati se sa zajedničkom kulturom i/ili vrednostima koje nam više ne pripadaju u potpunosti“ (Rakočević 2011: 202).

se na „prostore razmjene i participacije“ na kojima se odvija „proces hibridizacije“ gdje je još uvijek moguće „proizvoditi kulturu i koristiti je bez obaveznog posredovanja centra“ (Lukić 2017: 276). Samim tim što se u „manjinskoj perspektivi“ koju uvode Lionnet i Shih u opisu relacija između manjinskih i većinskih kulturnih artikulacija odbacuju vertikalni odnosi „nadređenih i podređenih“, jasno je da ovaj model ne može voditi sinkretičkim ni centralističkim zaključcima.

Na tragu Jasmine Lukić, u pristupu izabranim proznim tekstovima, Tijana Matijević također povezuje (*post*)jugoslavizam i feminizam. Iako i ona ukazuje na emancipacijski potencijal postjugoslavenskih diskursa, napominje kako je njihov otpor usmjeren i prema etnonacionalizmu s jedne strane, i prema negativnoj (jugo)nostalgiji s druge. Upozorava pritom na opasnosti simplificiranog izjednačavanja feminizma i književnosti koju pišu žene, kao i poistovjećivanja postjugoslavenstva i subverzivnosti. Za postjugoslavensku kulturu ključnim smatra upravo „*odnos prema prošlosti* koji nije ni ‘amnezijski’ ni ‘jugonostalgičan’“, a koji u književnosti oblikuje specifičan *kronotop Jugoslavije* (Matijević 2014: 160).

Osvrnula bih se, međutim, na prethodno navedenu jezičnu (i nadnacionalnu) definiciju postjugoslavenskog književnog korpusa u kojoj se može iščitati kontinuitet sinkretičkih shvaćanja. Takav pristup razvija Zoran Milutinović koji se u nedavno objavljenom radu opire uvođenju pojmova „transnacionalno“ ili „postnacionalno“ u postjugoslavenski kontekst, a umjesto toga govori o „nadmacionalnoj“ klasifikaciji koja polazište ima u nacionalnoj, odnosno jezičnoj klasifikaciji. Tvrdi da se „postjugoslavensko“ nikad ne javlja uz romane napisane na slovenskom, makedonskom ili albanskom jeziku, nego samo uz one napisane na „standardnom štokavskom“, odnosno uz književnost napisanu na jeziku ranije poznatom kao srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski (Milutinović 2021: 732). To je književnost koju su pisali i pišu Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi – koja je u određenim periodima bila toliko bliska da ostavlja dojam jedinstvene nacionalne književnosti, a u njoj participiraju oni koji su prelazili nacionalne granice i nalazili čitatelje na širem jugoslavenskom prostoru (Milutinović se pritom poziva na Andrića, Krležu i Kiša, ali i na Momu Kapora i Ranka Marinkovića). Budući da su ove veze starije od Jugoslavije kao političke zajednice i o njima se ne može razmišljati kao o nečemu što dolazi nakon nje, taj prefiks „post“ Milutinović smatra suvišnim – umjesto toga predlaže da govorimo jednostavno o jugoslavenskoj književnosti. Osim što je njegovo poimanje jugoslavenske književnosti utemeljeno na koncepciji kanona koji se raspao 90-ih, a u kojemu su Andrić i Njegoš bili središnje književne ikone, Milutinovićeve integralistička koncepcija predstavlja ujedno i povratak na 1867. i obnavljanje Jagićeva shvaćanja *jugoslavenske književnosti u užem smislu* „koja jest književnost Hrvato-Srba, a temelji se na štokavskom“.

Ideja jugoslavenske književnosti zapravo se ne može razvijati, može samo oscilirati između integralističke i pluralističke koncepcije. To možda najbolje pokazuju i ova suprotstavljena „nadmacionalna“ i „transnacionalna“ motrišta – međutim, dok prva recikli-

raju sintetičke stavove, druga pokušavaju unijeti nove perspektive u promatranje fenomena koji možda u određenoj mjeri ima kontinuitet, ali s druge strane predstavlja i novi početak.

No, s obzirom na to da je ovaj članak napisan kao reakcija na sugestiju zamjene singulara pluralom, što sam napomenula na početku, željela bih u zaključku jasno formulirati razloge zbog kojih ovakvu intervenciju smatram besmislenom. Prije svega, postjugoslavenska književnost nije „nasljednica“ jugoslavenske književnosti, što je vidljivo iz povijesnog pregleda polemika koje je taj pojam poticao i na koje sam se osvrnula u ovom radu, a čiji je kontekst nestao s raspadom SFRJ. Drugo je pitanje, međutim, problem odnosa postjugoslavenske književnosti prema ideji jugoslavenstva. Premda ta ideja nije nestala s raspadom političke zajednice, njezina rekonceptualizacija nije pokušaj reafirmacije državotvorne ideje nego se, posve suprotno, javlja kao subverzija državotvornog nacionalizma. Zbog otpora koji se javlja u odnosu prema fetišiziranju nacionalne kulture i književnosti utemeljene na „čistom“ jeziku, ideja jugoslavenstva nakon raspada Jugoslavije funkcionira kao svojevrсна kontrakultura. Stoga kada danas u kontekstu hrvatske suvremenosti koristim sintagmu *postjugoslavenska književnost*, imam u vidu tekstove koji nadilaze okvire nacionalne klasifikacije, ali ne kao neka nadređena nadnacionalna kategorija zatvorena jednim jezikom, ne kao jugoslavenski kostur u hrvatskom ormaru, nego upravo kao život izvan i pored tog ormara. Postjugoslavenska književnost jedna je od postjugoslavenskih književnosti, ujedno i jedina koja nije određena jezikom, a u njoj participiraju i Aleksandar Hemon koji piše na engleskom i Saša Stanišić koji piše na njemačkom, kao i Goran Vojnović koji piše na slovenskom jeziku. Štoviše, ona može nastati i iz otpora prema jeziku na kojemu je napisana, kao u slučaju Daše Drndić, čiji je prozni opus bez sumnje nastao na hrvatskom jeziku, ali prije svega na kreativnom opiranju koncepciji „čistog“ jezika koji promovira službena tuđmanovska politika devedesetih nastojeći u svojoj isključivosti izbrisati sve tragove nehrvatskog identiteta u jeziku, potiskujući pritom svaki oblik jezično obilježene drugosti iz javne komunikacije. Štoviše, teško bismo mogli opus Daše Drndić, Dubravke Ugrešić, Miljenka Jergovića, ali i autora/ica mlade generacije poput Olje Savičević Ivančević, Kristijana Novaka, Nore Verde i drugih, koji su zacijelo obogatili hrvatsku književnost nakon devedesetih, uvrstiti u hrvatsku književnost ako bismo inzistirali na jeziku kao presudnom kriteriju s obzirom da većina tih književnih tekstova ne poštuje normativne priručnike i najvećim dijelom opire se standardnom jeziku. Još je spornije krenuti od „standardnog štokavskog“ kao kriteriju uvrštavanja u nadnacionalni korpus postjugoslavenske književnosti. S obzirom na to da bismo teško mogli usuglasiti stavove oko toga što bi uopće bio taj „standardni štokavski“ jezik, teško da bismo mogli nabrojiti književne tekstove napisane tim jezikom. Jezik ne može biti temeljem književne klasifikacije u korpusu tekstova postjugoslavenske književnosti ne samo zbog toga što je riječ o nepostojećem zajedničkom jeziku nego i zato što je upravo jezični kriterij ono što tekstove koje uključujemo u ovaj korpus u većini slučajeva razlikuje međusobno, a u određenoj mjeri ih izdvaja i iz korpusa nacionalne književnosti.

Ta izdvojenost međutim nije ni ekskomunikacija ni marginalizacija – to je posebnost koja ukazuje na potrebu uvođenja drugih mogućnosti klasifikacije književnosti, izvan nacionalnih i na jeziku utemeljenih kriterija pripadnosti. Nema naime ništa sporno u nacionalnim klasifikacijama, ali sporno je inzistiranje na isključivosti koja ne ostavlja prostor alternativnim parametrima kojima bismo definirali neke druge, samostalne i nezavisne književne republike, kakva je zacijelo i postjugoslavenska književnost.

LITERATURA

- Barac, Antun. 1941. *Književnost i narod*. Zagreb: Matica hrvatska
- Barac, Antun. 1954. *Jugoslavenska književnost*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Barac, Antun. 1955. *A History of Yugoslav Literature*. Beograd: The Committee for Foreign Cultural Relations of Yugoslavia.
- Beronja, Vlad i Stijn Vervaet, ur. 2016. *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory, and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature – Media and Cultural Memory*. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Brebanović, Predrag. 2017. „Jugoslavenska književnost: stanovište sadašnjosti“. U: *Tranzicija i kulturno pamćenje*. Ur. Virna Karlić, Sanja Šakić i Dušan Marinković. Zagreb: Srednja Europa: 57–64.
- Brešić, Vinko. 1991. „Jagićeva jugoslavistika. (Vatroslav Jagić i književno jedinstvo Hrvata i Srba)“. U: *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti 4*. Ur. Franjo Grčević. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu: 197–214.
- Crnković, Gordana P. 2012. *Post-Yugoslav Literature and Film: Fires, Foundations, Flourishes*. New York: Continuum.
- Duda, Dean. 2017. „Prema genezi i strukturi postjugoslavenskog književnog polja (bilješke uz Bourdieua)“. U: *Tranzicija i kulturno pamćenje*. Ur. Virna Karlić, Sanja Šakić i Dušan Marinković. Zagreb: Srednja Europa: 45–56.
- Grčević, Franjo i Ernest Fišer, ur. 1987. *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti 2*. Varaždin: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu i časopis *Gesta* 26-27-28.
- Grčević, Franjo, ur. 1991. *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti 4*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Jagić, Vatroslav. 1866. „Kratka priegled hrvatsko-srpske književnosti od posljednje dvie-tri godine“. U: *Djela Vatroslava Jagića (Članci iz Književnika III)*. 1953. Ur. Slavko Ježić. Zagreb: JAZU.
- Kovač, Zvonko. 2001. *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Kravar, Zoran. 1987. „Komparativne kategorije i hrvatsko-srpski književni odnosi“. U: *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti 2*. Ur. Franjo Grčević i Ernest Fišer. Varaždin: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu i časopis *Gesta* 26-27-28: 10–14.
- Lacko Vidulić, Svjetlan. 2017. „Književno polje SFRJ-a: podsjetnik na tranziciju dugog trajanja“. U: *Tranzicija i kulturno pamćenje*. Ur. Virna Karlić, Sanja Šakić i Dušan Marinković. Zagreb: Srednja Europa: 27–43.
- Lionnet, Françoise i Shu-Mei Shih. 2005. „Introduction: Thinking through the Minor, Transnationally“. U: *Minor Transnationalism*. Ur. Françoise Lionnet i Shu-Mei Shih. London i Durham: Duke University Press: 1–26.
- Lukić, Jasmina. 2017. „Rod i migracija u postjugoslavenskoj književnosti kao transnacionalnoj književnosti“. Prev. Dejan Ilić. U: *Reč* 87/33: 273–291.

- Lukić, Sveta. 1968. *Savremena jugoslovenska literatura (1946-1965): rasprava o književnom životu i književnim merilima kod nas*. Beograd: Prosveta.
- Marčetić, Adrijana. 2019. „Jugoslovenska književnost posle Drugog svetskog rata: teorijski modeli Svetozara Petrovića“. U: *Jugoslovenska književnost: prošlost, sadašnjost i budućnost jednog spornog pojma*. Ur. Adrijana Marčetić, Bojana Stojanović Pantović, Vladimir Zorić i Dunja Dušanić. Beograd: Čigoja: 41–50.
- Matijević, Tijana. 2014. „Postjugoslovenske autorke pišu Jugoslaviju: traganje za izgubljenom prošlošću i njegove književne posljedice“. U: *Narodna umjetnost* 51/2: 155–172.
- Matijević, Tijana. 2020. *From Post-Yugoslavia to the Female Continent. A Feminist Reading of Post-Yugoslav Literature*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Matvejević, Predrag. 2003. *Jugoslavenstvo danas: pitanja kulture. Šta je ostalo danas od jugoslavenstva?* (reprint izdanja iz 1982.). Beograd/Sarajevo/Zagreb: MVTC/Buybook/Durieux.
- Mijatović, Aleksandar. 2020. *Temporalities of Post-Yugoslav Literature. The Politics of Time*. Lanham: Lexington Books.
- Milutinović, Zoran. 2021. „A Note on the Meaning of the ‘Post’ in Post-Yugoslav Literature“. U: *Slavonic and East European Review* 99/4: 732–739.
- Pavletić, Vlatko. 1970. *Protivljenja*. Zagreb: Znanje.
- Petrović, Svetozar. 1965. „Metodološka pitanja specifična za proučavanje naših nacionalnih književnosti“. U: *Putevi: časopis za književnost i kulturu* 3: 221–233.
- Petrović, Svetozar. 1969. „Stanovište sadašnjosti i stanovište prošlosti u historiji književnosti (Prilog utvrđivanju granice među filologijom i politikom)“. U: *Umjetnost riječi* XIII, 3: 179–190. [U: *Nauka o književnosti*. 2009. Ur. Zdenko Lešić. Beograd: Službeni glasnik: 159–171].
- Popović, Pavle. 1918. *Jugoslovenska književnost*. London: Cambridge University Press.
- Popović, Pavle. 1931. *Jugoslovenska književnost (Književnost Srba, Hrvata i Slovenaca)*. Šesto izdanje. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
- Postnikov, Boris. 2012. *Postjugoslavenska književnost?* Zagreb: Sandorf.
- Rakočević, Robert. 2011. „Post-jugoslovenska književnost? Ogladala i fantomi“. U: *Sarajevske sveske* 35–36: 202–210.
- Savković, Miloš. 1938. *Jugoslovenska književnost*. Beograd: Kreditna i pripomoćna zadruga profesorskog društva.
- Stefanović, Dragutin i Vukašin Stanisavljević. 1959–1961. *Pregled jugoslovenske književnosti: priručnik za srednje škole*, 4 sveska. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije.
- Stehlik, Petr. 2021. „Od ideologije do subverzije: promišljanje jugoslavenstva u Hrvatskoj u 21. stoljeću“. U: *Periferno u hrvatskoj književnosti i kulturi / Peryferie w chorwackiej literaturze i kulturze*. Ur. Krešimir Bagić, Miranda Levanat-Peričić i Leszek Małczak. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego: 65–76.
- Wachtel, Andrew Baruch [Endru Baruh Vahtel]. 2001. *Stvaranje nacije, razaranje nacije. Književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*. Prev. Ivan Radosavljević. Beograd: Stubovi kulture.
- Wachtel, Andrew Baruch. 2006. „The Legacy of Danilo Kiš in Post-Yugoslav Literature“. U: *Slavic and East European Journal* 50/1: 135–149.

POST-YUGOSLAV LITERATURE AND ITS PLURAL - BETWEEN THE ILLUSION OF REVOLUTION AND THE FEAR OF RESTORATION

Summary: This paper analyses the phrase *post-Yugoslav literature* in relation to the plural form of *post-Yugoslav literatures*, which is then followed by a prescriptivist practice that proffreads the singular as a spelling error in the plural. To answer the question whether these concepts are really interchangeable, the paper first examines the history of the relationship opposing the singular and the plural of *Yugoslav literature(s)* with regard to the polemics that this opposition produced in the SFRY period. Starting from the 1960s, two fundamental approaches to this issue could be distinguished: 1. integralist/syncretic (in which at times culturally hegemonic and at times utopian idealistic ideologemes were hidden) and 2. pluralist/particularist (motivated mainly by resistance to the former and by either protecting or promoting certain national interests). Given that the unique history of Yugoslav literature, despite all efforts, was never written, except as a synthesis of national literatures, post-Yugoslav literature cannot be the result of its continuity either. Therefore, a conclusion on post-Yugoslav literature as one of the post-Yugoslav literatures that does not stem from the organicist conception of “birth” from Yugoslav literature, but owes its beginning to the end, is preceded by a presentation of several current theoretical approaches in which the sharpest differences are made in the relationship between the concepts of “transnational” (minority, decentralised) and “supranational” (syncretic, hegemonic).

Keywords: the idea of Yugoslavia, (post)Yugoslav literature, comparative Yugoslav studies, supranational, transnational